

De markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland¹

Dr. H.P.A.J. Langendijk

ACCOUNTANTSCONTROLE

1 Inleiding

In dit artikel wordt één van de facetten van de markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland, namelijk de prijsvorming, aan een onderzoek onderworpen. Hiertoe wordt getracht via een theoretische en empirische analyse een verklaring te verschaffen voor de hoogte van de accountantsrekening. Deze mogelijke verklaring voor de hoogte van de accountantsrekening wordt in hoofdzaak gebaseerd op een aantal ondernemingskenmerken en niet op factoren die rechtstreeks verkregen zijn van accountantskantoren.

De empirische analyse wordt verricht met behulp van statistische technieken in casu multiple regressie. Deze analyse is gebaseerd op de kwantitatieve gegevens van een enquête onder 829 Nederlandse ondernemingen voor het jaar 1990 (zie par. 3.1). Het uiteindelijke doel van deze analyse is om te onderzoeken of in Nederland sprake is van prijsconcurrentie tussen grote en kleine accountantskantoren aangaande de controle-opdracht. Hiertoe wordt in navolging van onderzoek in het buitenland een caesuur aangebracht tussen grote (Big Four) en overige accountantskantoren.² Aanleiding hiertoe is het feit dat de Big Eight-accountantskantoren in de Verenigde

Staten (VS) in het verleden zijn beschuldigd van het monopoliseren van de markt voor accountantscontrole (Staff Study of the Subcommittee on Reports, Accounting and Management of the Senate Committee on Government Operations, 1977). Deze commissie baseert haar beschuldiging op een toegenomen concentratie aan de aanbodzijde op de markt voor accountantscontrole. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat concentratie aan de aanbodzijde leidt tot een situatie van monopolie c.q. oligopolie en dus tot een verzwakking van de concurrentie. De resultaten van ons onderzoek omtrent de mate van concentratie aan de aanbodzijde op de markt voor accountantscontrole in Nederland duiden op een sterke toename in de periode 1980-1990 (zie Langendijk, 1994). In dit artikel wordt voor Nederland onderzocht in hoeverre deze geconstateerde toegenomen concentratie aan de aanbodzijde van de markt voor accountantscontrole heeft geleid tot monopolie c.q. oligopolie.

In par. 2 wordt een overzicht gegeven van een aantal mogelijke determinanten van de hoogte van de accountantsrekening. Par. 3 bevat de onderzoeksverantwoording alsmede de onderzoeksresultaten met betrekking tot het onderzoek naar prijsconcurrentie tussen accountantskantoren in Nederland. Het artikel wordt afgesloten met een samenvatting.

2 De determinanten van de hoogte van de accountantsrekening

In deze paragraaf wordt ingegaan op de bepalende factoren voor de hoogte van de accountantsrekening. In de literatuur (Simunic, 1980; Firth, 1985; Palmrose, 1986; Chan e.a., 1990; Low e.a., 1990) wordt over het algemeen een

Dr. H.P.A.J. Langendijk studeerde bedrijfseconomie aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Sinds 1980 is hij verbonden aan de Faculteit der Economische Wetenschappen en Econometrie van de UvA. Voordien was hij werkzaam in de accountancy (Arthur Andersen alsmede de Walgemoed Groep). Sedert 1988 als UHD belast met de coördinatie van de vakken Externe Verslaggeving en Boekhouden.

indeling gemaakt in vier categorieën van onafhankelijke variabelen:

- 1 grootte van de cliënt;
- 2 complexiteit van de cliënt;
- 3 controlerisico;
- 4 overige determinanten.

Veelal wordt als dummy variabele toegevoegd de grootte van het accountantskantoor teneinde te kunnen vaststellen of er sprake is van concurrentie (zie par. 3). Deze studies maken over het algemeen gebruik van multiple regressietechnieken teneinde onafhankelijke variabelen te onderkennen die de hoogte van de accountantsrekening mogelijk-kerwijs bepalen. Uit deze onderzoeken komt naar voren dat de grootte van de cliënt sterk bepalend lijkt te zijn voor de hoogte van de accountantsrekening.

Veelal wordt daarbij als determinant gehanteerd het balanstotaal of de omzet. Ten aanzien van de categorieën complexiteit en controlerisico zijn de resultaten van de onderzoeken niet altijd eenduidig. Opvallend is tevens dat in de meeste onderzoeken de kwaliteit van de administratieve organisatie annex interne controle (AO/IC) niet in consideratie wordt genomen. Uit onderzoek van Simunic (1980) en Wallace (1984) blijkt dat indien de kosten van de IAD als maatstaf worden genomen een hogere kwaliteit van de AO/IC leidt tot lagere externe accountantskosten.

Ad 1 De grootte van de cliënt

Naar alle waarschijnlijkheid is het aantal gewerkte uren een functie van de grootte van de cliënt.

Door onderzoekers wordt veelal de omzet, het balanstotaal of een combinatie van beide als maatstaf gehanteerd voor de grootte van de cliënt. Simunic (1980, pag. 172) stelt dat het balanstotaal als maatstaf moet worden gekozen omdat accountants in de VS een balansgerichte controle zouden uitvoeren. Hij gaat er daarbij vanuit dat door de controle van balansposten indirect controle plaatsvindt van de winst- en verliesrekening. Als additionele reden brengt hij naar voren dat een onjuiste waardering van activa vaak de grond is voor een rechtszaak wegens beroepsaansprakelijkheid tegen de externe accountant.

Volgens Chan e.a. (1990, pag. 3) zijn er echter redenen aan te voeren waarom omzet wellicht een betere maatstaf is voor de grootte van de cliënt. Balanstotaal als maatstaf kan aanzienlijk variëren

bij voor het overige gelijke ondernemingen vanwege verschillen in ouderdom van de activa of vanwege afwijkende waarderingsgrondslagen. Waarderingsgrondslagen bijvoorbeeld met betrekking tot de waardering van materiële vaste activa en voorraden, de behandeling van betaalde goodwill en overige immateriële vaste activa en de mate waarin 'off balance sheet'-financiering wordt toegepast, kunnen aanleiding geven tot belangrijke afwijkingen van het balanstotaal tussen voor het overige gelijke ondernemingen. Een ander probleem dat kan ontstaan door het hanteren van het balanstotaal als maatstaf van grootte is dat er een gereede mogelijkheid bestaat van verbinding en interactie met complexiteitsvariabelen waarbij balanstotaal direct in de berekening wordt opgenomen zoals bij de ratio voorraden/balanstotaal en debiteuren/balanstotaal. Hoewel omzet als maatstaf een aantal van de genoemde problemen van balanstotaal ontbeert, is de toepassing niet geheel zonder haken en ogen. Ondanks het Besluit modellen jaarrekening en Model DNB zijn de definities van omzet niet uniform voor alle bedrijfstakken of binnen bedrijfstakken. Te denken valt onder meer aan de wettelijk toegestane categoriale en functionele indeling van de winst- en verliesrekening die een verschillend omzetbegrip in zich herbergt.

De hoogte van de accountantsrekening is naar alle waarschijnlijkheid een afnemend stijgende functie van de grootte van de cliënt. Uit talrijk onderzoek in het buitenland komt dit naar voren (zie Simunic, 1980; Francis, 1984; Firth, 1985; Chan e.a., 1990; O'Keefe e.a.; Craswell e.a., 1993). Voor Nederland is dit in het verleden empirisch bevestigd (Dekker en Langendijk, 1986).

Deze afnemend stijgende functie is gestoeld op de waarschijnlijkheid dat grotere ondernemingen een betere AO/IC hebben. De empirische resultaten van Simunic (1980, pag. 184-185) en Wallace (1984, pag. 16) geven een bevestiging van dit argument. Beiden hanteren als maatstaf de kosten van de IAD. Wallace verfijnt deze maatstaf echter om rekening te houden met de mate waarin interne accountants 'operational audits' verrichten. Zij komt na onderzoek van 32 ondernemingen met een IAD tot de slotsom dat gemiddeld 25% van de werkzaamheden van interne accountants in de VS 'operational audits' betreffen. Voorts kan als argument voor deze afnemend stijgende functie worden genoemd de schaalvoordelen in de produk-

tiefunctie van de externe accountant. Deze schaalvoordelen worden bijvoorbeeld teweeg gebracht door het verrichten van deelwaarnemingen bij de controle. Rekenkundig wordt in de onderzoeken of de wortel of de log van de groottemaatstaf gebruikt om de afnemend stijgende functie weer te geven. Zowel de wortel als de log hebben in de onderzoeken een statistisch significant verband gegeven tussen de hoogte van de accountantsrekening en de maatstaf van grootte van de cliënt. Hierbij zijn zowel de hoogte van de accountantsrekening als de maatstaf van grootte van de cliënt getransformeerd naar een log of wortel. De afnemend stijgende functie lijkt zich te weerspiegelen in een verband log (wortel) hoogte van de accountantsrekening ten opzichte van log (wortel) maatstaf van grootte van de cliënt.

Ad 2 Complexiteit van de cliënt

Het aantal gewerkte uren en de vereiste controle-expertise zal naar verwachting meer moeten zijn indien de complexiteit van de cliënt (en dus van de controle) groter is.

Controlekosten verbonden met complexiteit zullen onder andere een reflectie zijn van de aard van de activiteiten van de cliënt, de kwaliteit van de AO/IC en de hoeveelheid niet reguliere transacties.

Maatstaven van complexiteit die in onderzoeken zijn gebruikt, zijn in twee groepen in te delen:

- maatstaven gerelateerd aan het aantal en de aard van dochtermaatschappijen;
 - balans gerelateerde maatstaven.
- Aantal en aard van dochtermaatschappijen
Er zijn redenen denkbaar waarom een concern met een groot aantal dochtermaatschappijen meer externe accountantskosten met zich mee brengt dan een onderneming van vergelijkbare grootte met geen of enkele dochtermaatschappijen. Een concern met een groot aantal dochtermaatschappijen kan een groot aantal van elkaar afwijkende financiële informatiesystemen hebben. Mitigerend aangaande dit aspect kan zijn dat concerns veelal een bepaalde uniforme inrichting van de administratie en uniforme rapportering opleggen aan de dochtermaatschappijen. Tevens kan een groot aantal dochtermaatschappijen (op verschillende locaties) leiden tot meer reizen en reiskosten.

Van een andere strekking is dat de externe accountantskosten kunnen stijgen indien het de controle betreft van dochtermaatschappijen die moeten voldoen aan van elkaar afwijkende wette-

lijke, statutaire of in de bedrijfstak usantiële vereisten voor publikatie. Controletechnisch kan dit leiden tot verlaging van de materialiteitsgrenzen voor bepaalde dochtermaatschappijen onder die welke voor het concern als geheel gelden.

Voorts kan het feit dat niet alle dochtermaatschappijen door het accountantskantoor van het concern worden gecontroleerd leiden tot additionele controle- en reviewkosten.

Specifieke controles die met een concern samenhangen zijn intercompanytransacties, de belastingimplicaties van de gevoerde prijspolitiek, het bestaan van 'related party transactions' etc. Deze controles zijn nog van groter belang indien er sprake is van een aantal niet 100%-dochtermaatschappijen omdat in dat geval door de concernaccountant moet worden gewaakt voor de belangen van minderheidsaandeelhouders.

Uit onderzoek van Simon (1985) respectievelijk Francis en Simon (1987) blijkt dat het relatieve aandeel van buitenlandse dochtermaatschappijen ten opzichte van het totale aantal dochtermaatschappijen een significant verklarende variabele is voor de hoogte van de accountantsrekening. Hoe hoger dit aandeel van buitenlandse dochtermaatschappijen in het totaal van het aantal dochtermaatschappijen hoe hoger de accountantsrekening. Uit onderzoek van Chan e.a. (1990, pag. 5) blijkt tevens dat partners van accountantskantoren deze variabele van belang vinden ter verklaring van de hoogte van accountantsrekening. Deze variabele herbergt aspecten in zich van relatief hogere accountantskosten indien verschillende vestigingen van hetzelfde accountantskantoor de controle verzorgen of indien lokale accountantskantoren bepaalde buitenlandse dochtermaatschappijen controleren. De kostenverhogende factor kan een weergave zijn van afwijkende structuren van controlekosten in de landen waar de desbetreffende dochtermaatschappijen opereren. Als maatstaf kan worden genomen de ratio buitenlandse dochtermaatschappijen/totaal aantal dochtermaatschappijen.

Als nadelen van het aantal dochtermaatschappijen in het algemeen en deze ratio in het bijzonder moet echter worden genoemd dat het aantal dochtermaatschappijen om bijvoorbeeld juridische of fiscale redenen per cliënt aanzienlijk kan verschillen. Deze juridische of fiscale constructies behoeven echter niet direct te leiden tot een evenredige controle-inspanning. Voorts is het mogelijk dat een concern een aantal (buitenlandse)

dochtermaatschappijen heeft die een 'slapend' bestaan leiden hetgeen een minimale controle-inspanning vereist. Deze bezwaren zijn deels te ondervangen door als maatstaf te nemen het totaal van de buitenlandse activa/totaal van de activa. Deze maatstaf heeft echter als nadeel dat onvoldoende rekening wordt gehouden met het *aantal* buitenlandse dochtermaatschappijen. Deze gegevens zijn voor Nederland in het kader van ons onderzoek niet voorhanden.

De mate van diversificatie binnen een concern kan verhogend werken op de hoogte van de accountantsrekening. Een grotere mate van diversificatie binnen het concern kan namelijk leiden tot additionele learning-kosten en hogere expertisekosten en kan mitigerend werken op de schaalvoordelen in de controle. Deze diversificatie wordt in de onderzoeken over het algemeen gemeten door het aantal bedrijfstakken te nemen waarin de cliënt opereert op basis van de Standard Industrial Classification (SIC) System verminderd met 1. Chan e.a. (1990) hanteren als enige de Herfindahl-index op basis van gepubliceerde gesegmenteerde informatie per onderzochte onderneming. Laatstgenoemde maatstaf is meer verfijnd dan de SIC.³ Het vereist echter dat gesegmenteerde informatie aanwezig is, hetgeen voor Nederland ten aanzien van ons onderzoek niet altijd het geval is. De hoogte van de accountantsrekening wordt ook bepaald door de kernactiviteit van een onderneming. Deze kernactiviteit is te bepalen door middel van het SIC System. In ons onderzoek hebben wij de respondenten (lid van de raad van bestuur van de ondernemingen) gevraagd de hoofdbedrijfstak aan te geven waarin de desbetreffende onderneming opereert.

— Balansgerelateerde maatstaven

De andere groep van variabelen die de complexiteit van een onderneming kunnen weerspiegelen, zijn bepaalde balansposten. In bijna alle onderzoeken op dit terrein worden daarbij de posten Voorraden en Debiteuren in ogenschouw genomen. Deze posten vergen veelal meer controle-inspanningen dan vlottende activa als liquide middelen en effecten of als vaste activa. Indien het aandeel van Voorraden en Debiteuren relatief groot is in het balanstotaal ten opzichte van de liquide middelen, effecten en vaste activa leidt dit naar verwachting tot een relatief hogere accountantsrekening in vergelijking met de situatie dat dit niet het geval is.

Bij voorraden kan onder meer worden gedacht aan het toewijzen van (overhead) kosten aan produkten of diensten, het vaststellen van de aanwezigheid en het eigendom van de voorraden en het bepalen of de marktwaarde op balansmoment lager is dan de historische kosten.

De post Debiteuren is vaak de weergave van een groot aantal transacties gedurende het jaar en het vaststellen van de juistheid en betrouwbaarheid van het opgenomen bedrag kan een tijdrovende en complexe zaak zijn.

Daarentegen is het controleren van de post Liquide middelen en Effecten over het algemeen betrekkelijk eenvoudig. De controle van vaste activa geeft over het algemeen ook niet veel problemen met name indien zij uit een klein aantal eenheden bestaan en er weinig mutaties zijn.

Ad 3 Controlerisico

De meeste accountantskantoren baseren hun controle-aanpak op een of andere vorm van een controlerisico-model waarin de geplande omvang en scope van de controle worden bepaald door het verwachte risico van een niet afdoende controle (zie Chan e.a., 1990, pag. 8). Wij richten ons bij Ad 3 in hoofdzaak op het inherente controlerisico hetgeen kan worden omschreven als de kans dat zich een materiële fout in de jaarrekening bevindt. Uit onderzoek van Wallage (1991, pag. 217-223) blijkt dat de in de VS tot ontwikkeling gekomen risicobenadering ook in Nederland meer ingang heeft gevonden. Het is te verwachten dat een hoger controlerisico resulteert in een hogere accountantsrekening vanwege meer controle-inspanningen. Tevens kan een hoger controlerisico leiden tot het incorporeren van een soort verzekeringspremie in de accountantsrekening omdat externe accountants meer risico lopen te worden aangeklaagd bij risicovollere cliënten. Te denken valt hierbij aan de externe accountant als een deep pocket-verzekeraar voor verliezen van de cliënt en belanghebbenden. Een bijkomend verlies bij zaken uit hoofde van beroepsaansprakelijkheid is een eventuele erosie van de reputatie van het desbetreffende accountantskantoor.

Een plausibele en meetbare determinant van controlerisico is of de cliënt op korte termijn in financiële problemen is of kan geraken. Hiertoe kan als maatstaf dienen de rentabiliteit op het eigen vermogen of de rentabiliteit van het totale vermogen. Uit de insolventiestudies van Beaver (1968) en Altman (1968) blijkt dat deze ratio's

nuttig kunnen zijn als één van de verklarende variabelen bij het discrimineren tussen ondernemingen die failliet gaan of niet. Deze maatstaf heeft ten opzichte van de absolute hoogte van de winst het voordeel dat de correlatie met de groottemaatstaf omzet kleiner is. In navolging van Simunic (1980) gebruiken bijna alle onderzoekers op dit terrein als maatstaf voor controlerisico of de cliënt in één van de laatste drie boekjaren de resultatenrekening met een verlies heeft afgesloten. Het aantal controle-uren zal dan naar verwachting toenemen. Dit hoeft echter niet altijd te leiden tot een hogere accountantsrekening. Zoals Taylor en Baker (1981) en Firth (1985) stellen is het mogelijk dat externe accountants aan cliënten die in financiële problemen verkeren een lagere rekening sturen dan correspondeert met het aantal gewerkte uren vermenigvuldigd met de tarieven en een reguliere winstopslag. Cliënten die een goede financiële gezondheid kennen krijgen een relatief hogere accountantsrekening omdat zij in staat zijn deze hogere kosten te dragen. Deze prijspolitiek lijkt vooral mogelijk te zijn indien er op de markt niet of nauwelijks sprake is van concurrentie. De consequenties van een verliesjaar bij een cliënt op de hoogte van de accountantsrekening zijn dus niet eenduidig.

Volgens bevindingen van Schultz en Gustavson 1978 (op. cit. Francis, 1984) zijn karakteristieken aangaande de financiële structuur van ondernemingen van invloed op de mate van controlerisico. De meeste onderzoekers hanteren daartoe liquiditeits- en solvabiliteitsratio's.

Het onderscheid tussen wel of geen beursnotering kan van belang zijn omdat een cliënt met een beursnotering voor een accountantskantoor meer risico met zich mee kan brengen in vergelijking met cliënten die geen beursnotering hebben (Palmrose, 1986, pag. 100). Volgens Arens en Loebbecke (1988, pag. 241-252, in het bijzonder pag. 243) leidt deze risicotoeneming tot een grotere controle-inspanning. Wij hebben deze maatstaf nader verfijnd voor de Nederlandse situatie waarbij een onderscheid is gemaakt tussen cliënten met een notering op de Parallelmarkt c.q. de Officiële Beurs. Bij cliënten met een notering aan de Parallelmarkt is veelal sprake van relatief jonge snelgroeïende ondernemingen met een beperkte traditie als beursfonds. Op basis daarvan veronderstellen wij dat een cliënt met een notering aan de Parallelmarkt meer controlerisico (en een relatief hogere accountantsrekening) heeft dan een

cliënt met een notering aan de Officiële Beurs.

Zoals bij de grootte en complexiteit van een cliënt al is vermeld, kan de kwaliteit van de AO/IC van belang zijn voor de hoogte van de accountantsrekening. Ook het controlerisico kan worden beïnvloed door deze kwaliteit. Indien de AO/IC gebreken vertoont, wordt de kans op het niet (kunnen) traceren van materiële fouten of fraude door de externe accountant steeds groter.

De kwaliteit van de AO/IC is moeilijk direct te meten. Wij hebben als surrogaat genomen de hoogte van de kosten van de IAD (zie ook Simunic, 1980, pag. 175, Wallace, 1984, pag. 16 en O'Keefe e.a. 1992, pag. 14). Dit surrogaat wordt door ons gehanteerd als een maatstaf voor het interne controlerisico. Dit risico kan worden omschreven als het risico dat een materiële fout in de jaarrekening niet door de interne controleprocedures wordt voorkomen of geconstateerd. Hierbij is de veronderstelling dat het hebben van een IAD met als maatstaf de kosten van de IAD relatief verlagend werkt op de hoogte van de accountantsrekening.⁴

Ad 4 Overige determinanten

Op basis van de agency-theorie wordt beredeneerd dat in geval van afwezigheid van regulering de neiging van ondernemingen om een onafhankelijke accountantscontrole te eisen een functie is van de mate dat er scheiding is tussen eigendom en leiding (Chan e.a., 1990, pag. 10). Wij veronderstellen op basis van deze gedachte dat de vraag naar accountantscontrole een functie is van de mate van scheiding tussen eigendom en leiding. Hierbij gaan wij ervan uit dat een sterk verdeeld aandelenbezit annex zeggenschap leidt tot meer controle-inspanningen en een hogere accountantsrekening. Als nadeel van deze maatstaf kan gelden dat er een verband bestaat met de maatstaf cliënten met of zonder beursnotering.

Over het algemeen eindigen de boekjaren van Nederlandse ondernemingen op dezelfde datum als het kalenderjaar. De maanden januari, februari en maart worden beschouwd als het 'busy season'. Het is mogelijk dat busy season-clieñten relatief meer moeten betalen voor hun accountantscontrole dan cliënten die niet op 31 december (of 31 januari) hun boeken afsluiten. Deze hogere accountantsrekening kan worden verklaard door het feit dat het personeel van het accountantskantoor overuren maakt en dat een deel van de controle tussentijds geschiedt en daardoor wellicht

minder efficiënt is (Chan e.a. 1990, pag. 11). Beide gevolgen kunnen tot een hogere accountantsrekening leiden.

Als dummy variabele gebruiken bijna alle onderzoekers de caesuur tussen Big Eight-kantoren en niet Big Eight-kantoren om te toetsen of er sprake is van prijsconcurrentie. Hierbij wordt de markt veelal verdeeld in twee verschillende marktsegmenten, te weten het marktsegment voor grote cliënten en het marktsegment voor kleine cliënten.

De afhankelijke variabele is veelal de hoogte van de accountantsrekening en soms tevens de totale accountantskosten.

3 De onderzoeksverantwoording alsmede de onderzoeksresultaten

3.1 Onderzoeksverantwoording

De basis van ons onderzoek is het Financieel Economisch Lexicon (FEL) waarin de belangrijkste financiële gegevens van 829 grote in Nederland gevestigde ondernemingen zijn opgenomen. Het FEL bevat alle officieel ter beurse genoteerde ondernemingen en ondernemingen met een notering op de Parallelmarkt benevens een groot aantal niet aan de beurs genoteerde ondernemingen. Als rechtvaardiging voor onze keuze kan gelden dat de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland alleen geldt voor middelgrote en grote ondernemingen. Voorts is het op deze wijze mogelijk qua omzetgrootte een vergelijking te maken met soortgelijke onderzoeken in de Angelsaksische landen. Tevens is het op deze wijze mogelijk om een substantiële massa te verkrijgen van ondernemingen met een IAD. Kleine(re) ondernemingen beschikken veelal (uit kostenoverwegingen) niet over een verbijzonderde IAD. Toch moet ervoor worden gewaarschuwd dat onze resultaten meer representatief zijn voor de grote ondernemingen in termen van art. 2:396 t/m art. 2:398 BW dan voor de middelgrote ondernemingen. Relatief is het aantal grote ondernemingen sterker in onze basispopulatie vertegenwoordigd dan het aantal middelgrote ondernemingen.

De onderzoeksgegevens zijn verkregen door middel van een questionnaire die verzonden is naar 829 ondernemingen. De questionnaire is medio 1992 verzonden en heeft betrekking op het boekjaar 1990. 50 respondenten hebben hun cijfers verstrekt voor het gebroken boekjaar 1990/

91. De questionnaire is geadresseerd aan het lid van de raad van bestuur dat met de financiële zaken is belast. Naar verwachting staat deze persoon in relatie met het accountantskantoor dat de controle van de jaarrekening verzorgt. Van de totale populatie (829) zijn vier ondernemingen afgetrokken omdat deze failliet zijn gegaan. Resteert 825 ondernemingen. In onze questionnaire hebben wij expliciet gevraagd naar de kosten van de controle sec. Slechts in een gering aantal gevallen (15) hebben de respondenten een totaal bedrag (inclusief advieskosten) opgegeven of op andere wijze aangegeven dat een splitsing niet mogelijk is. Deze respondenten zijn niet in het onderzoek betrokken.⁵ De enquête is bruikbaar ingevuld door 381 respondenten. De bruikbare respons is aldus 46%. In vergelijking met onderzoeken van Palmrose (30%) en Simunic (33%) mag deze respons relatief hoog worden genoemd. Deze bruikbare respons is het uitgangspunt voor ons onderzoek in deze paragraaf. De gegevens zijn geanalyseerd met behulp van regressieanalyse. De specificatie van de regressievergelijkingen is afgeleid uit een model met betrekking tot de determinanten van de hoogte van de accountantsrekening. De resultaten van ons onderzoek bevatten de identificatie van een aantal significante determinanten van de hoogte van de accountantsrekening benevens het toetsen van de hypothese dat prijsconcurrentie overheerst op de markt voor accountantscontrole in Nederland.

Het totaal aan accountantskosten bestaat uit een extern deel (de hoogte van de accountantsrekening) en een intern deel. Voor het interne deel hebben wij als surrogaat genomen de hoogte van de kosten van de IAD. Beide zijn meetbaar door middel van de antwoorden op de questionnaire.

De mate van prijsconcurrentie is aldus te onderzoeken door het totaal van de accountantskosten in beschouwing te nemen. Hierbij moet in consideratie worden genomen dat de Big Four-kantoren de markt voor accountantscontrole kunnen monopoliseren en tevens het meest in staat zijn schaalvoordelen te genereren. Voorts kunnen schaalvoordelen virulent zijn in zowel monopolistische markten als in markten die door concurrentie worden gekenmerkt. Tevens kan er op de markt voor accountantscontrole sprake zijn van productdifferentiatie die zich weerspiegelt in prijzen (zie Rosen, 1974). Op de markt voor accountantscontrole is naar waarschijnlijkheid het onderscheidend criterium tussen accountantskantoren de

identiteit van de aanbieder en vooral de Big Four-kantoren lijken deze erkenning onder kopers te hebben op basis van hun naam en faam.

Bij de interpretatie van de onderzoeksresultaten moet rekening worden gehouden met het feit dat het vaststellen van de hoogte van de accountantsrekening complex is. Verschillen in de hoogte van de accountantsrekening tussen Big Four-kantoren en de overige accountantskantoren moeten dan ook met een zekere voorzichtigheid worden geïnterpreteerd.

De accountantsrekening bestaat uit een prijs- en hoeveelheidscomponent. Over het algemeen is het totaal van de accountantsrekening bekend. Uit onderzoek komt naar voren dat de accountantsrekening veelal ongespecificeerd is (zie Langendijk 1994). Het aantal gewerkte uren en de tarieven per uur zijn dus voor de cliënt en voor onderzoekers vaak niet waar te nemen.

Daar financiële instellingen (banken, beleggingsinstellingen en verzekeringsmaatschappijen) als sterk afwijkend qua typologie van de activiteiten en externe verslaggeving worden beschouwd ten opzichte van de overige bedrijfstakken hebben wij de totale populatie opgedeeld in twee subpopulaties. Zie voor de sterk afwijkende typologie van verzekeringsbedrijven hoofdstuk 15 en voor banken hoofdstuk 16 van Starreveld e.a. 1990. In het bijzonder wordt door Starreveld e.a. geduid op de verschillen in het waardenkringloopproces van verzekeringsbedrijven respectievelijk banken (1990, pag. 390 e.v. alsmede 1990, pag. 441 e.v.). In hoofdstuk 10 onderscheiden Starreveld e.a. (1990, pag. 234) bedrijven en beroepen zonder een overwegende doorstroming van eigen goederen. Deze categorie wordt verdeeld in dienstverleningsbedrijven enerzijds en financiële instellingen anderzijds. Bij de dienstverleningsbedrijven is in tegenstelling tot de financiële instellingen vaak nog sprake van een zekere - zij het beperkte - goederenbeweging dan wel een verband met de capaciteit van meer of minder duurzame produktiemiddelen of van menselijke arbeidskracht, welke omstandigheid een aanknopingspunt kan bieden voor het uitoefenen van interne controle. De afwijking qua bedrijfstak komt in het jaarrekeningenrecht (BW titel 9) in Nederland tot uitdrukking in een afzonderlijke afdeling 14 voor banken alsmede een afzonderlijke afdeling 15 voor verzekeringsmaatschappijen waarin specifieke voorschriften zijn opgenomen voor deze

organisaties. Voor beleggingsinstellingen kan worden gerefereerd aan art. 2:401 BW.

De eerste subpopulatie bestaat uit alle bedrijfstakken met uitzondering van de financiële instellingen. De onderzoeksopzet en onderzoeksvraag komt in par. 3.2 aan de orde. In par. 3.3 worden de onderzoeksresultaten voor Handel, industrie en overige dienstverlening behandeld. De tweede subpopulatie bestaat uit de financiële instellingen. In par. 3.4 worden de onderzoeksopzet, onderzoeksvraag alsmede de onderzoeksresultaten ten aanzien van financiële instellingen weergegeven.

3.2 Onderzoeksopzet en onderzoeksvraag betreffende de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening

Teneinde uitspraken te kunnen doen over het concurreren op basis van de hoogte van de accountantsrekening is het noodzakelijk de hoeveelheidscomponent te 'beheersen'. Een aantal variabelen is gehanteerd om de hoeveelheidscomponent te beheersen. Deze variabelen zijn ingedeeld in de categorieën grootte van de cliënt, complexiteit van de cliënt, controlerisico en overige variabelen (zie Tabel 1). Een beperking van dit onderzoek is dat het niet zeker is of de hoeveelheidscomponent van de accountantsrekening door deze variabelen wordt afgedekt.

De cliënten worden geclassificeerd in twee groottecategorieën, te weten kleine cliënten respectievelijk grote cliënten en de accountantskantoren worden geclassificeerd in twee groottecategorieën zijnde Big Four-kantoren en niet Big Four-kantoren. Het doel van deze opdeling van de markt is een segment te krijgen waar cliënten de controledienst kunnen kopen van een groot aantal aanbieders en die dus als concurrerend kan worden beschouwd, en een segment waar de Big Four-kantoren sterk domineren en als een kartel kunnen opereren.

Indien wij veronderstellen dat de kwaliteit van de accountantscontrole van de verschillende accountantskantoren niet gelijk is dan zijn twee gevolgtrekkingen te maken.

Ten eerste is het mogelijk dat marktconcentratie optreedt. Het is namelijk denkbaar dat kleine accountantskantoren niet kiezen voor het investeren in het opbouwen en het onderhouden van een goede reputatie die noodzakelijk is om in een bepaald marktsegment te kunnen concurreren.

Deze kleine kantoren kunnen derhalve kiezen voor samengaan met grote accountantskantoren.

Ten tweede, zo er sprake is van het feit dat grote accountantskantoren een accountantscontrole van een hogere kwaliteit leveren dan kleine accountantskantoren, is het logisch dat de grote accountantskantoren daarvoor een hogere prijs vragen dan de kleine kantoren, gegeven concurrentie op de markt, afwezigheid van schaalvoordelen, en het bestaan van gedifferentieerde vraag naar accountantscontrole. Op basis van de literatuur kan worden aangenomen dat er redenen zijn om aan te nemen dat op de markt voor accountantscontrole sprake is van produktdifferentiatie met betrekking tot grote accountantskantoren ten opzichte van kleine accountantskantoren. Uit ons beperkte onderzoek (zie Langendijk, 1994) naar het gebruik van de marketinginstrumenten PR en reclame door accountantskantoren is geen sterke mate van produktdifferentiatie gebleken. Wel wordt de marketing van accountantskantoren gericht op naamsbekendheid hetgeen ondersteunend kan werken voor de naam en faam van een accountantskantoor. Dit laatste kan de produktdifferentiatie van accountantskantoren versterken.

Onderzoeksvraag 1 luidt als volgt: Is er sprake van prijsconcurrentie op de markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole voor de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening in Nederland?

Teneinde te kunnen testen of er sprake is van prijsconcurrentie op de markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole wordt als eerste stap een model gebouwd ter bepaling van de mogelijke factoren die de hoogte van de accountantsrekening bepalen. Daar een accountantsrekening bestaat uit een hoeveelheidsfactor (aantal uren) en een prijsfactor (tarief per type uren) kunnen verschillen tussen cliënten in de hoogte van de accountantsrekening het gevolg zijn van verschillen in hoeveelheden en/of tarieven. Onder type uur verstaan wij uren van verschillende functionarissen van accountantskantoren zoals vennoten, medewerkers, controleleiders en assistenten. Als tweede stap om te kunnen vaststellen of er sprake is van concurrentie, moeten wij een ijkpunt hebben. Een frequent voorkomende benadering in de literatuur op het terrein van de externe organisatie is om een vergelijking te maken van de marktstructuur in een aantal bedrijfstakken (over het algemeen gemeten door middel van een concentratiemaatstaf) met de

'performance' in deze bedrijfstakken (over het algemeen gemeten door middel van een gemiddelde rentabiliteit van het vermogen van ondernemingen in een bedrijfstak) (zie Weiss, 1971; Simunic, 1980). Bij dergelijke vergelijkingen tussen bedrijfstakken op basis van de gemiddelde rentabiliteit moet echter worden aangetekend dat er een aantal meetproblemen zijn zoals verschillen die zijn toe te schrijven aan pluriforme waarderings- en winstbepalingsgrondslagen, jaarrekeningbegrippen, verschillen in risico, etc..

Wij vergelijken de hoogte van de declaratie voor het verrichten van de accountantscontrole voor de onderscheiden bedrijfstakken gezamenlijk en hanteren daarbij als ijkpunt voor concurrentie het marktsegment voor 'kleine' controlecliënten. Een dergelijke vergelijking tussen bedrijfstakken is mogelijk omdat de dominantie van de Big Four-kantoren in Nederland aanmerkelijk toeneemt naar gelang de grootte van cliënten gemeten in omzet (zie Langendijk, 1994, pag. 302). Aldus gaan wij uit van de veronderstelling dat ceteris paribus prijsconcurrentie aanwezig is in het marktsegment van kleine controlecliënten en willen wij onderzoek verrichten naar de gevolgen van toenemende Big Four-concentratie op de prijzen van accountantscontrole betaald door kleine cliënten. Als afhankelijke variabelen worden het totaal van de accountantskosten en de hoogte van de accountantsrekening gebruikt (zie Tabel 1 op de pag. hierna voor een overzicht van de gehanteerde onafhankelijke en afhankelijke variabelen). De totale accountantskosten zijn op te delen in de externe accountantsrekening en de interne accountantskosten. Daar de externe accountantsrekening de weerslag is van een markttransactie is deze vrij objectief te bepalen. Hierbij wordt ervan uitgegaan dat de controlekosten op deze rekening zijn verbijzonderd en niet zijn vermengd met de kosten van advisering of administratieve bijstand. Het identificeren en meten van de interne accountantskosten is veel lastiger. Relevant in het kader van een concurrentietest zijn die interne accountantskosten die substitueerbaar zijn voor externe controlekosten. Wij hebben als maatstaf voor deze interne accountantskosten de kosten van de IAD genomen. Een beperking van dit surrogaat is dat de IAD ook taken verricht die niet substitueerbaar zijn door externe controlewerkzaamheden. Te denken valt aan operational audits en bijzondere opdrachten. De concurrentietest wordt gebaseerd op het totaal van de hoogte van de (externe)

Tabel 1: Overzicht van de onafhankelijke en afhankelijke variabelen en hun veronderstelde relatie met elkaar

Omschrijving variabelen	Afkorting variabele	REK	IAD
Onafhankelijke variabelen:			
A Grootte van de cliënt			
1 Omzet van het afgelopen boekjaar	OMZ	+	+
2 Balanstotaal aan het einde van het boekjaar	BALTOT	+	+
B Complexiteit van de cliënt			
3 Aantal dochtermaatschappijen	DOCH	+	+
4 Aantal buitenlandse dochtermaatschappijen	BUDO	+	+
5 Mate van diversificatie gemeten op basis van het SIC system	DIVERS	+	+
6 Voorraden ten opzichte van het balanstotaal	VOORR	+	+
7 Debiteuren ten opzichte van het balanstotaal	DEB	+	+
C Controlerisico			
8 Rentabiliteit van het eigen vermogen	REV	-	?
9 (0,1) variabele waar (1) van toepassing is indien de cliënt in één van de laatste drie boekjaren verlies heeft geleden	VERLIES	+/-	?
10a (0,1) variabele waarbij (1) staat voor een notering aan de Officiële Beurs en (0) staat voor geen notering of een notering aan de Parallelmarkt	BEURS	+	?
10b (0,1) variabele waarbij (1) staat voor een notering aan de Parallelmarkt en (0) voor geen notering of een notering aan de Officiële Beurs	PAR	+	?
11 Mate van liquiditeit (current ratio)	CR	-	?
12 Mate van solvabiliteit (eigen vermogen/totaal vermogen)	SOLV	-	?
13 Hoogte van de interne accountantskosten	IAD	-	nvt
D Overige variabelen			
14 (0,1) variabele waarbij (1) staat voor een cliënt met een gebroken boekjaar	GEBR	+	?
15 Mate van scheiding van eigendom en leiding bij een cliënt met een (0,1) variabele waarbij (1) een meerderheidsparticipatie is	EIG	-	?
16 Identiteit van het accountantskantoor (0,1)	ACC	zie Tabel 2	
Afhankelijke variabelen:			
17 Hoogte van de accountantsrekening (excl. kosten IAD)	REK		
18 Hoogte van de interne accountantskosten	IAD		
19 Hoogte van de totale accountantskosten (incl. eventuele kosten IAD)	TOTACKO		

Legenda:

? = het effect van deze onafhankelijke variabele op de afhankelijke variabele is onduidelijk

nvt = niet van toepassing

+

-

+/- = zowel een verhogende als verlagende invloed op de afhankelijke variabele is mogelijk

accountantsrekening en de kosten van de IAD (indien aanwezig). Tevens wordt de concurrentietest uitgevoerd voor de hoogte van de accountantsrekening sec.

Alle in Tabel 1 opgenomen onafhankelijke variabelen kunnen van invloed zijn op de hoogte van de totale accountantskosten respectievelijk op de hoogte van de accountantsrekening van de ondernemingen van de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening.

De hoogte van de interne accountantskosten is zowel in de hoedanigheid van afhankelijke als onafhankelijke variabele in Tabel 1 opgenomen. In het onderzoek naar verklarende factoren voor de totale accountantskosten worden de interne accountantskosten als onafhankelijke variabele gehanteerd. Bij het onderzoek naar verklarende factoren voor de hoogte van de accountantsrekening worden de interne accountantskosten niet als verklarende variabele meegenomen, omdat het aantal respondenten met een IAD te gering is.

Voor de indeling van de totale populatie in de marktsegmenten grote en kleine ondernemingen is als grens genomen een omzet van fl. 200 miljoen gulden. Uit onderzoek van Langendijk (1994, pag. 302) blijkt dat voor ondernemingen met een omzet van meer dan fl. 200 miljoen gulden de Big Four-concentratieratio stijgt van ongeveer 60% naar 70% of hoger. Deze caesuur tekent zich ook af in onze populatie waar het percentage Big Four-kantoren voor de (relatief) kleine cliënten 77% is en voor de grote cliënten 89% (zie Langendijk, 1994, pag. 315-316).

De afhankelijke variabelen die in de regressie-analyse zijn gebruikt, zijn log hoogte van de accountantsrekening, log totale accountantskosten en log interne accountantskosten die zijn gerelateerd aan de onafhankelijke variabelen log omzet, wortel dochtermaatschappijen en wortel buitenlandse dochtermaatschappijen. Transformaties van de overige onafhankelijke variabelen lijken niet zinvol te zijn (zie literatuuronderzoek van Langendijk, 1994).

Deze keuzes zijn de resultante van een uitgebreide analyse met SPSS waarbij in eerste instantie de ongecorrigeerde hoogte van de accountantsrekening, respectievelijk de totale accountantskosten zijn gemodelleerd als afhankelijke variabelen met de gecorrigeerde onafhankelijke variabelen, omzet, dochtermaatschappijen en buitenlandse dochtermaatschappijen. Tevens is de analyse uitgevoerd met wortel hoogte accountantsreke-

ning, wortel totale accountantskosten en wortel omzet, wortel dochtermaatschappijen en wortel buitenlandse dochtermaatschappijen (zie voor deze en andere nadere statistische analyses Langendijk, 1994, hoofdstuk 6).

In Tabel 1 wordt een overzicht verschaft van de onafhankelijke en afhankelijke variabelen die wij in ons onderzoek hebben gebruikt en de veronderstelde relaties met elkaar.

In een groot aantal studies (zie Simunic, 1980; Francis, 1984; Francis en Stokes, 1986; Palmrose, 1986; Francis en Simon, 1987; Chan e.a., 1991; O'Keefe e.a., 1992) op dit terrein wordt gebruik gemaakt van afhankelijke variabelen, grootte- en complexiteit-variabelen die de logvorm hebben. De logvorm is de reflectie van het feit dat de hoogte van de accountantsrekening respectievelijk de totale accountantskosten afnemend stijgen bij het toenemen van de omzet, het aantal dochtermaatschappijen en het aantal buitenlandse dochtermaatschappijen.

Op basis van de resultaten van deze analyse zijn wij gekomen tot het volgende model met betrekking tot de hoogte van de accountantsrekening:

$$\text{LNREK} = b_0 + b_1 \text{LNOMZ} + b_2 \text{WDOCH} + b_3 \text{WBUDO} + b_4 \text{DIVERS} + b_5 \text{VOORR} + b_6 \text{DEB} + b_7 \text{REV} + b_8 \text{VERLIES} + b_9 \text{BEURS} + b_{10} \text{PAR} + b_{11} \text{CR} + b_{12} \text{SOLV} + b_{13} \text{GEBR} + b_{14} \text{EIG} + b_{15} \text{ACC} + \epsilon.$$

3.3 Formulering hypotheses en uitkomsten toetsen hypotheses onderzoeksvraag 1 voor de populatie ondernemingen Handel, industrie en overige dienstverlening

De hypotheses aangaande de determinanten van de hoogte van de accountantsrekening en de totale accountantskosten worden getoetst met behulp van multiple regressie. Met name wordt hierbij getoetst of en in hoeverre er sprake is van prijsconcurrentie in het marktsegment kleine ondernemingen. In navolging van Simunic (1980) is gekozen voor het marktsegment kleine ondernemingen omdat het aantal aanbieders van het controleprodukt daar het grootst is. Wij hebben de volgende twee hypotheses geformuleerd teneinde te kunnen onderzoeken of er sprake is van prijsconcurrentie op de markt voor de wettelijke accountantscontrole in Nederland:

Hypothese 1: De grootte van het accountantskantoor heeft geen significant effect op de hoogte van de accountantsrekening van 'kleine' ondernemingen werkzaam in de Handel, industrie en overige dienstverlening in Nederland.

Hypothese 2: De grootte van het accountantskantoor heeft geen significant effect op de totale accountantskosten van 'kleine' ondernemingen werkzaam in de Handel, industrie en overige dienstverlening in Nederland.

Op deze wijze kan worden getoetst of er sprake is van prijsconcurrentie op de markt voor de wettelijke accountantscontrole in Nederland. Hierbij willen wij onderzoeken of er een relatie is tussen de hoogte van de accountantsrekening en de grootte van het accountantskantoor respectievelijk tussen de hoogte van de totale accountantskosten en de grootte van het accountantskantoor. Hierbij worden de Big Four-kantoren als grote accountantskantoren beschouwd en de niet Big Four-kantoren als kleine accountantskantoren gezien. Indien er sprake is van prijsconcurrentie zou in hoofdzaak één van de drie hiernavolgende scenario's mogelijk kunnen zijn (Simunic, 1980; Francis, 1984):

Scenario 1: Geen verschillen in de hoogte van de accountantsrekening tussen Big Four- en niet Big Four-kantoren geeft aan dat er geen sprake is van produktdifferentiatie of schaalvoordelen.

Scenario 2: Hogere accountantsrekeningen van Big Four-kantoren kunnen worden veroorzaakt door produktdifferentiatie van Big Four-accountantskantoren.

Scenario 3: Lagere accountantsrekeningen van Big Four-kantoren kunnen worden veroorzaakt door schaalvoordelen van Big Four-accountantskantoren.

Hypothese 1 wordt getoetst door middel van een multiple regressievergelijking met als afhankelijke variabele de hoogte van de accountantsrekening. Hypothese 2 wordt getoetst door middel van een multiple regressievergelijking met als afhankelijke variabele de totale accountantskosten van een onderneming. De totale accountantskosten bestaan uit de accountantsrekening en de (eventuele) kosten van de interne accountantsdienst.

De accountantskosten zijn een functie van de prijzen (uurtarieven) van controle en de hoeveelheid controlewerkzaamheden (uren). Teneinde uitspraken te kunnen doen over de prijscomponent is het noodzakelijk de hoeveelheidscomponent te 'beheersen'. Een set van variabelen is gebruikt om

met de hoeveelheid controlewerkzaamheden rekening te houden. Een dummy-variabele is gebruikt om de identiteit (in termen van grootte) van het accountantskantoor te weerspiegelen. Aan niet Big Four-kantoren is de waarde 0 toegekend en aan Big Four-kantoren de waarde 1.

Hypotheses 1 respectievelijk 2 worden verworpen indien de regressie-coëfficiënt van de accountantskantoor-variabele ACC statistisch significant afwijkt van nul.

In Tabel 2 worden de regressie-coëfficiënten (CF) en standaardfouten van de regressie-coëfficiënten (STF.CF) en de t-waarden (T-STAT) weergegeven voor de onderscheiden verklarende variabelen voor het LNREK-model met betrekking tot de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening in totaliteit en de subpopulaties grote cliënten en kleine cliënten.

Significant verklarende variabelen voor de hoogte van de accountantsrekening zijn voor de totale populatie de omzet, het aantal dochtermaatschappijen en het feit of de cliënt een notering heeft aan de Officiële beurs ten opzichte van geen notering. Een notering aan de Parallelmarkt leidt tot een hogere accountantsrekening in vergelijking met een notering aan de Officiële Beurs of indien van notering geen sprake is. Het accountantsrekening verhogende effect van deze noteringen kan het gevolg zijn van een hoger inherent risico van deze cliënten. Tevens kan er sprake zijn van een hogere 'exposure' van accountantskantoren voor publiciteit en civiele aansprakelijkstelling. Het relatief zwaardere accent op parallelmarkt-ondernemingen kan het gevolg zijn van een relatief hoog controlerisico verbonden aan dergelijke cliënten. Gezien het kleine aantal civiele zaken tegen externe accountants in Nederland is een wetenschappelijk verband met de mate van civiele aansprakelijkstelling niet te leggen (zie Langendijk, 1994).

De grootte van het accountantskantoor heeft geen significante invloed op de hoogte van de accountantsrekening.

In het marktsegment kleine cliënten zijn een notering aan de Officiële Beurs alsmede een notering aan de Parallelmarkt niet meer significant verklarend hetgeen zijn grond kan hebben in het feit dat het aantal beurs- en parallelmarkt-ondernemingen in dit marktsegment statistisch te klein is. Dit vermoeden wordt versterkt door het feit dat een notering aan de Officiële Beurs in het markt-

Tabel 2: De regressiegegevens met betrekking tot de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening in totaliteit en de subpopulaties grote cliënten en kleine cliënten voor het jaar 1990 met als afhankelijke variabele Log hoogte van de accountantsrekening

Omschrijving	Verondersteld teken van de coëfficiënt	Totale populatie Handel, industrie en overige dienstverlening = 303			Indeling naar grootte van de cliënten					
					137 cliënten met een omzet kleiner dan f 200 miljoen			166 cliënten met een omzet groter of gelijk aan f 200 miljoen		
		CF	STF.CF	T-STAT	CF	STF.CF	T-STAT	CF	STF.CF	T-STAT
CONSTANTE (b ₀)		2.98	0,22	13.4a	2.66	0.32	8.27a	2.85	0.44	6.5a
LNOMZ	+	0,39	0.03	14.6a	0.48	0.05	9.2a	0,39	0.05	7.4a
WDOCH	+	0,14	0.02	7.4a	0.15	0.04	3.9a	0.13	0.03	5.3a
BEURS	+	0,19	0.06	3,0a	0,07	0.22	0,3	0.20	0.07	2,7a
PAR	+	0.26	0.13	1.9a	0.26	0.16	1.7	-0.06	0.43	-0.1
CR	-	0,06	0.04	1.4	-0.01	0.04	-0.3	-14.6	0.10	-1.4a
SOLV	-	-0,01	0.01	-1,1	0.002	0.003	0.6	-0.02	0.01	-3,1a
ACC	+/-	0.01	0.09	0,1	-0.11	0.10	-1,1	0.16	0.15	1.0
F-TEST		62.155			11.1			28.4		
Significantie F-Test		0.00000			0.00000			0.00008		
R ²		0.777			0.595			0.756		
Aangepaste R ²		0.764			0.540			0.730		
Standaardfout		0.536			0.459			0.575		

Legenda:
a = significant bij $\alpha = 0.05$

segment grote cliënten wel een significant verklarende variabele is. Overigens zijn voor beide marktsegmenten omzet en het aantal dochtermaatschappijen sterk verklarende variabelen voor de hoogte van de accountantsrekening. In het marktsegment kleine cliënten is de variabele identiteit accountantskantoor licht negatief (-0,12), hetgeen duidt op een fractioneel lagere prijsstelling door Big Four-kantoren. Daar geen sprake is van statistische significantie mag hieraan geen conclusie in termen van scenario 3 worden verbonden. De aangepaste R² en F-test zijn voor het marktsegment kleine cliënten lager dan voor de totale populatie en de subpopulatie grote cliënten hetgeen in overeenstemming is met de bevindingen van Simunic, 1980; Francis en Stokes, 1986; Francis en Simon, 1987; Palmrose, 1986 en Chan e.a. 1991. Mitigerend is echter dat de standaard-

fout voor het marktsegment kleiner is dan voor de populatie grote cliënten respectievelijk de totale populatie Handel, industrie en overige dienstverlening. Ondanks deze lagere standaardfout zou voor het marktsegment kleine cliënten wellicht een meer verfijnd model moeten worden gebouwd.

In het marktsegment grote cliënten zijn tevens de hoogte van de current ratio en de mate van solvabiliteit een significant verklarende variabele.

Vervolgens hebben wij een multiple regressie toegepast met als afhankelijke variabele de totale accountantskosten. De functie is hetzelfde als bij het LNREK-model in zoverre dat de afhankelijke variabele de totale accountantskosten is in plaats van de hoogte van de accountantsrekening. De resultaten van het LNTOTACKO-model corresponderen in sterke mate met het LNREK-model met uitzondering van het marktsegment grote

cliënten waar de current ratio en de solvabiliteit niet meer significant verklarend zijn. Bij het LNTOTACKO-model heeft de grootte van het accountantskantoor geen significante invloed op de hoogte van de totale accountantskosten. De variabele identiteit van het accountantskantoor is voor het marktsegment kleine cliënten licht negatief (- 0,19). Van statistische significantie is geen sprake. Voor gedetailleerde onderzoeksgegevens zie Langendijk, 1994, pag. 322-324.

De test van hypothese 1 en 2 geeft aan dat Big Four-kantoren lagere prijzen in rekening brengen dan de overige kantoren hetgeen kan duiden op schaalvoordelen van de Big Four-kantoren. Er is echter geen sprake van statistisch significant lagere prijzen. Er zijn geen aanwijzingen voor het ontbreken van prijsconcurrentie tussen Big Four-kantoren en niet Big Four-kantoren.

3.4 Onderzoeksopzet, onderzoeksvraag en onderzoeksresultaten populatie Financiële instellingen

Als caesuur tussen groepen accountantskantoren is bij de financiële instellingen gekozen voor KPMG te samen met Moret Ernst & Young respectievelijk de groep overige accountantskantoren. Deze tweedeling is gebaseerd op het feit dat KPMG en Moret Ernst & Young als branchespecialisten en marktleiders kunnen worden beschouwd voor de bedrijfstak Financiële instellingen (zie ook IAB, 1985a, pag. 8-9). In het REACH-pakket zijn 331 financiële instellingen opgenomen waarvan in 1990 202 (61%) instellingen worden gecontroleerd door de Big Two (KPMG en Moret Ernst & Young).

Onderzoeksvraag 2 luidt als volgt: Leidt branchespecialisatie in samenhang met een groot marktaandeel tot een hogere accountantsrekening in de bedrijfstak Financiële instellingen in Nederland dan in het geval dat van branchespecialisatie in samenhang met een groot marktaandeel van het accountantskantoor geen sprake is?

Met uitzondering van de onafhankelijke variabelen voorraden/balanstotaal, debiteuren/balanstotaal en de current ratio kunnen alle in Tabel 1 opgenomen onafhankelijke variabelen van invloed zijn op de hoogte van de totale accountantskosten respectievelijk op de hoogte van de accountantsrekening van financiële instellingen. Bij financiële instellingen vertegenwoordigen

(handels)debiteuren, voorraden en schulden aan leveranciers over het algemeen een zeer lage of geen balanswaarde. De post Beleggingen zou een remplaçant kunnen zijn voor deze onafhankelijke variabelen ware het niet dat bij de meeste financiële instellingen deze balanspost 75% of meer van het balanstotaal uitmaakt. Deze complexiteitsmaatstaf correleert dus in sterke mate met de groottemaatstaf balanstotaal die bij financiële instellingen gebruikelijk als groottemaatstaf wordt gehanteerd. Ter illustratie: banken worden gerangschikt naar omvang van het balanstotaal.⁶ Derhalve hebben wij de post Beleggingen niet als onafhankelijke variabele in ons onderzoek opgenomen. Wij hanteren als groottemaatstaf bij financiële instellingen het balanstotaal. Bij niet-financiële instellingen wordt de omzet als groottemaatstaf gebruikt. Op basis van deze bevindingen hebben wij multiple regressie toegepast voor de populatie Financiële instellingen. Daartoe hebben wij een enigszins afwijkend model van onafhankelijke variabelen geconstrueerd. Na een uitgebreide analyse met SPSS met de grootte-variabelen omzet respectievelijk balanstotaal is gebleken dat log balanstotaal het beste voldoet aan de assumpties van een lineair regressiemodel en de hoogste aangepaste R^2 geeft voor de categorie Financiële instellingen. Voorts zijn de variabelen Voorraden en Debiteuren en de current ratio niet opgenomen in het model omdat zij geen relevante balansgrootheden zijn voor financiële instellingen. Na deze aanpassingen ontstaat het volgende model:

$$\text{LNREK} = b_0 + b_1 \text{LNBALTOT} + b_2 \text{WDOCH} + b_3 \text{WBUDO} + b_4 \text{DIVERS} + b_5 \text{REV} + b_6 \text{VERLIES} + b_7 \text{BEURS} + b_8 \text{PAR} + b_9 \text{SOLV} + b_{10} \text{GEBR} + b_{11} \text{EIG} + b_{12} \text{ACC} + \epsilon$$

Met behulp van dit model willen wij de volgende hypothese toetsen:

Hypothese 3: Branchespecialisatie in samenhang met een groot marktaandeel van het accountantskantoor leidt niet tot een hogere accountantsrekening in de bedrijfstak Financiële instellingen in Nederland dan in het geval dat van branchespecialisatie in samenhang met een groot marktaandeel van het accountantskantoor geen sprake is.

Hypothese 3 wordt verworpen indien de regressie-coëfficiënt van de accountantskantoren ACC statistisch significant afwijkt van nul. Vervolgens hebben wij twee multiple regressieanalyses verricht met behulp van SPSS met als

afhankelijke variabele Log hoogte van de accountantsrekening respectievelijk Log totale accountantskosten.⁷ De resultaten van ons onderzoek met onafhankelijke variabele Log hoogte accountantsrekening respectievelijk Log totale accountantskosten komen overeen. Significante verklarende variabelen zijn bij beide onderzoeken het balans-totaal, het aantal dochtermaatschappijen, het aantal buitenlandse dochtermaatschappijen en het feit of er wel of niet sprake is van een gebroken boekjaar. Een gebroken boekjaar leidt bij beide onderzoeken tot lagere accountantskosten.⁸ In vergelijking met de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening zijn een notering aan de Officiële Beurs en een notering aan de Parallelmarkt geen verklarende variabelen. Hieruit zou af te leiden zijn dat factoren als een relatief hoog inherent risico, wat met ondernemingen met een beursnotering is verbonden, niet geldt voor de categorie Financiële instellingen. Ten aanzien van de Big Two-accountantskantoren kan gemeld worden dat van statistische significantie met betrekking tot de prijsstelling geen sprake is.

4 Samenvatting

In dit artikel is verslag gedaan van ons onderzoek naar de determinanten van de hoogte van de accountantsrekening alsmede van ons onderzoek naar prijsconcurrentie op de markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland.

Ten aanzien van de **totale populatie** Handel, industrie en overige dienstverlening zijn de volgende determinanten verklarend voor de hoogte van de accountantsrekening:

- de grootte van de omzet;
- het aantal dochtermaatschappijen;
- een notering aan de Officiële Beurs;
- een notering aan de Parallelmarkt.

De omzet en het aantal dochtermaatschappijen zijn in onderzoek in het buitenland ook veelal sterk verklarende variabelen. De omzet afzonderlijk verklaart vaak al in aanzienlijke mate de hoogte van de accountantsrekening. Dit feit wordt door ons onderzoek voor Nederland bevestigd. De current ratio en solvabiliteitsratio zijn verklarend in het marktsegment 'grote' cliënten. Voor de totale populatie en het marktsegment 'kleine' cliënten zijn deze ratio's echter niet verklarend. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat bij grote cliënten een grotere 'vertaling' van het controle-

risico in de hoogte van de accountantsrekening plaatsvindt dan bij kleinere cliënten.

Niet verklarende determinanten voor de hoogte van de accountantsrekening met betrekking tot de **totale populatie** Handel, industrie en overige dienstverlening zijn:

- het aantal buitenlandse dochtermaatschappijen;
- de mate van diversificatie binnen de onderneming;
- de relatieve grootte van de post Voorraden;
- de relatieve grootte van de post Debiteuren;
- de hoogte van de rentabiliteit van het eigen vermogen;
- een verliessituatie de laatste drie boekjaren;
- de hoogte van de current ratio;
- de hoogte van de verhouding eigen/totaal vermogen;
- de aanwezigheid van een gebroken boekjaar;
- de mate van scheiding van eigendom en leiding;
- de identiteit van het accountantskantoor (Big Four versus niet Big Four-kantoor).

Wij hebben de volgende twee hypothesen geformuleerd teneinde te kunnen onderzoeken of er sprake is van prijsconcurrentie op de markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland:

Hypothese 1: De grootte van het accountantskantoor heeft geen significant effect op de hoogte van de accountantsrekening van 'kleine' ondernemingen werkzaam in de Handel, industrie en overige dienstverlening in Nederland.

Hypothese 2: De grootte van het accountantskantoor heeft geen significant effect op de totale accountantskosten van 'kleine' ondernemingen werkzaam in de Handel, industrie en overige dienstverlening in Nederland.

De test van hypothese 1 en 2 voor de subpopulatie kleine cliënten binnen de totale populatie Handel, industrie en overige dienstverlening geeft aan dat Big Four-kantoren lagere prijzen in rekening brengen dan de overige kantoren hetgeen kan duiden op schaalvoordelen van de Big Four-kantoren. Er is echter geen sprake van statistisch significant lagere prijzen. De hypothesen 1 en 2 met betrekking tot prijsconcurrentie tussen Big Four-kantoren en niet Big Four-kantoren kunnen niet worden verworpen. De resultaten lijken te wijzen op een situatie van prijsconcurrentie met in beperkte mate schaalvoordelen voor de Big Four-kantoren in het marktsegment kleine cliënten.

Voor de bedrijfstak Financiële instellingen

hebben wij een enigszins afwijkend model gehanteerd.

De volgende determinanten zijn verklarend voor de hoogte van de accountantsrekening;

- de omvang van het balans totaal;
- het aantal dochtermaatschappijen;
- het aantal buitenlandse dochtermaatschappijen;
- de aanwezigheid van een gebroken boekjaar.

In deze bedrijfstak wordt het aantal buitenlandse dochtermaatschappijen een zwaardere factor bij de hoogte van de accountantsrekening dan bij de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening. Tevens zijn de voordelen van een gebroken boekjaar dermate groot dat zij statistisch significant verlagend werken op de hoogte van de accountantsrekening. Een reden zou kunnen zijn dat accountantskantoren een beperkt aantal specialisten hebben voor deze bedrijfstak waardoor een spreiding van de controle-activiteiten over het jaar nog meer voordelen biedt voor het accountantskantoor.

De volgende determinanten zijn niet verklarend voor de hoogte van de accountantsrekening ten aanzien van de bedrijfstak Financiële instellingen:

- de mate van diversificatie binnen de onderneming;
- de hoogte van de rentabiliteit van het eigen vermogen;
- een verliesituatie de laatste drie boekjaren;
- een notering aan de Officiële Beurs;
- een notering aan de Parallelmarkt;
- de hoogte van de verhouding eigen/totaal vermogen;
- de mate van scheiding van eigendom en leiding;
- de identiteit van het accountantskantoor (Big Two versus de overige kantoren).

Met betrekking tot de bedrijfstak Financiële instellingen hebben wij de volgende hypothese geformuleerd:

Hypothese 3: Branchespecialisatie in samenhang met een groot marktaandeel van het accountantskantoor leidt niet tot een hogere accountantsrekening in de bedrijfstak Financiële instellingen in Nederland dan in het geval dat van branchespecialisatie in samenhang met een groot marktaandeel van het accountantskantoor geen sprake is.

Ten aanzien van de door ons getoetste hypothese 3 blijkt dat de regressie-coëfficiënt van de identiteit van het accountantskantoor positief is (niet significant) hetgeen zou kunnen wijzen op

hogere prijzen door de Big Two vanwege productdifferentiatie. Gezien het feit dat KPMG en Moret Ernst & Young over het algemeen worden beschouwd als kantoren met een specialisme op het terrein van het bedrijfstak Financiële instellingen is deze constatering niet verbazingwekkend. Daar geen sprake is van statistische significantie kan hypothese 3 niet worden verworpen.

Op basis van onze onderzoeksresultaten kan worden geconcludeerd dat de sterk toegenomen concentratie op de markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland (Langendijk, 1994) geen grond biedt om aan te nemen dat de Big Four-kantoren deze markt monopoliseren. Dit geldt mutatis mutandis ten aanzien van de Big Two-kantoren in de sector Financiële instellingen.

LITERATUUR

- Altman, E., (1968), Financial Ratios, Discriminant Analysis and the Prediction of Corporate Bankruptcy, *Journal of Finance*, September, pp. 589-609.
- Arens, A.A. en J.K. Loebbecke, (1988), *Auditing: an Integrated Approach*, Englewood Cliffs, Prentice Hall, Fourth Edition.
- Beaver, W., (1968), Market Prices, Financial Ratios, and the Prediction of Failure, *Journal of Accounting Research*, Autumn, pp. 179-192.
- Chan, Ph., M. Ezzamel en D. Gwilliam, (1990), *Determinants of audit fees for quoted UK companies*, paper gepresenteerd op het Congres van de EAA, Maastricht, april.
- Craswell, A.T., J.R. Francis en S.L. Taylor, (1994), *The Audit Market and Evidence of Both a Brand name (Big 8) Audit Fee Premium and Returns to Industry Specialization*, paper gepresenteerd op het Congres van de EAA, Venetië, april.
- Dekker, H.C. en H.P.A.J. Langendijk, (1986), De beheersing van de (kosten van) accountantscontrole in Nederland, *Maandblad voor Accountancy en Bedrijfshuishoudkunde*, september, pp. 326-342.
- Financieel Economisch Lexicon*, losbladige uitgave, supplement 1989, Delwel Uitgeverij, Den Haag.
- Firth, M., (1985), An Analysis of Audit Fees and Their Determinants in New Zealand, *Auditing: A Journal of Practice and Theory*, Spring, pp. 23-37.
- Foster, G., (1986), *Financial Statement Analysis*, Second Edition, Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey.
- Francis, J.R., (1984), The Effects of Audit Firm Size on Audit Prices: A Study of the Australian Market, *Journal of Accounting and Economics*, August, pp. 133-151.
- Francis, J.R. en D.J. Stokes, (1986), Audit Prices, Product Differentiation, and Scale Economies: Further Evidence

- from the Australian Market, *Journal of Accounting Research*, Autumn, pp. 383-393.
- Francis, J.R. en D.T. Simon, (1987), A Test of Audit Pricing in the Small-Client Segment of the US Audit Market, *The Accounting Review*, January, pp. 145-157.
- International Accounting Bulletin (IAB)*, (1985), Country Focus - The Netherlands: Dutch firms venture out from audit base, April, pp. 8-11.
- Langendijk, H.P.A.J., (1994), *De markt voor de wettelijk verplichte accountantscontrole in Nederland. Enkele kwantitatieve en kwalitatieve aspecten*, Delwel, Den Haag.
- Low, L., P. H. Tan en H. Koh, (1990), The determination of audit fees: an analysis in the Singapore context, *Journal of Business Finance & Accounting*, Spring, pp. 285-295.
- McClave, J.T. en P.G. Benson, (1990), *Statistics for Business and Economics*, Fourth Edition, Maxwell Macmillan International Editions, San Francisco/London.
- Norusis, M.J., (1990), *SPSS/PC+ 4.0 Base Manual*, SPSS Inc., Chicago.
- O'Keefe, T.B., D.A. Simunic and M.T. Stein, (1992), *The production of Audit Services: Evidence from a Major Public Accounting Firm*, paper gepresenteerd op het MARS-Congres, Maastricht.
- Palmrose, Z., (1986), Audit Fees and Auditor Size: Further Evidence, *Journal of Accounting Research*, Spring, pp. 97-110.
- REACH-handleiding financiële bedrijfsinformatie van Nederlandse ondernemingen*, (1991), Bureau van Dijk/Delwel Uitgeverij.
- Rosen, L., (1974), Hedonic Prices and Implicit Markets: Product Differentiation in Pure Competition, *Journal of Political Economy*, January, pp. 34-55.
- Simon, D.T., (1985), The Audit Services Market: Additional Empirical Evidence, *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, Fall, pp. 71-78.
- Simunic, D.A., (1980), The Pricing of Audit Services: Theory and Evidence, *Journal of Accounting Research*, Spring, pp. 161-190.
- Starreveld, R.W., H.B. de Mare en E.J. Joëls, (1990), *Bestuurlijke Informatieverzorging deel 2 Typologie van de toepassingen*, Samsom, Alphen aan den Rijn.
- Subcommittee on Reports, (1977), Accounting and Management of the Commission on Government Operations, United States Senate, *The Accounting Establishment: A Staff Study*, Washington, D.C.: Government Printing Office.
- Taylor, M.E. en R.L. Baker, (1981), Analysis of the external audit fee, *Accounting and Business Research*, Winter, pp. 55-60.
- Wallace, W.A., (1984), Internal auditors can cut outside CPA costs, *Harvard Business Review*, March/April, p. 16 and p. 20.
- Wallage, Ph., (1991), *Methodiek en mate van structuur: 'een beschouwing over het proces van accountantscontrole'*, Casparie, Apeldoorn.
- Weiss, L., (1971), *Quantitative Studies in Industrial Organisation*, in: *Frontiers of Quantitative Economics*, red. M.D. Intriligator, Amsterdam, North-Holland Publishing Co.

NOTEN

1 Dit artikel is in gewijzigde vorm ontleend aan Langendijk, 1994.

2 Tot de Big Four-accountantskantoren worden gerekend KPMG, Moret Ernst & Young, Coopers & Lybrand Dijker Van Dien en Deloitte & Touche.

3 De Standard Industrial Classification (SIC) Systeem is een in de VS gebruikt classificatiesysteem om ondernemingen te rubriceren naar bedrijfstak. De rubricering van ondernemingen naar bedrijfstak vindt plaats op basis van de criteria: dezelfde productieprocessen, het gebruik van dezelfde grondstoffen en dezelfde productiekanalen. Het doel van dit systeem is om ondernemingen te classificeren naar een tweecijfer-, driecijfer- en viercijfercode van een bedrijfstak. Een tweecijfer classificatie geeft de ruimste omschrijving van een bedrijfstak; een viercijfer code de meest verfijnde classificatie naar bedrijfstak (Foster, 1986, pag. 177). De mate van diversificatie is in dit artikel gemeten op het niveau van de tweecijfercode.

De mate van ongelijkheid tussen ondernemingen ten aanzien van de mate van diversificatie van ondernemingen kan worden gemeten door middel van de Herfindahl-index. De Herfindahl-index wordt berekend door middel van de volgende formule:

$$H = \sum_{i=1}^n O^2$$

Hierbij geeft O^2 de omzet weer van het omzetsegment i als een deel van de totale omzet van een onderneming. Als de Herfindahl-index = 1, heeft de onderneming één omzetsegment (één activiteit) en wanneer de Herfindahl-index = 0 is de onderneming oneindig gediversificeerd.

4 De aard van de accountantsverklaring wordt ook van belang geacht voor de mate van controlerisico. Indien door een externe accountant een accountantsverklaring is afgegeven bij de jaarrekening van een onderneming die niet goedkeurend van strekking is, kan dit feit worden beschouwd als een signaal van verhoogd controlerisico. Vanwege het zeer geringe aantal anders dan (de standaard) goedkeurende accountantsverklaringen in onze populatie hebben wij deze variabele niet gehanteerd.

5 Wij gaan er bij onze analyse vanuit dat de verkregen

hoogte van de accountantskosten per onderneming daadwerkelijk alleen de externe controlekosten weerspiegelt en niet is vermengd met advieskosten, die de natuurlijke adviesfunctie van de externe accountants te boven gaan. Deze vermenging van externe controlekosten en advieskosten blijft echter mogelijk daar sprake is van de invulling van een enquête.

6 Dit komt overeen met het feit dat financiële instellingen sterk balansgeoriënteerd zijn en de 'omzet' veelal relatief bescheiden is ten opzichte van de balanstotalen. Verder blijkt uit het invullen van de questionnaire dat een aantal respondenten van deze instellingen moeite heeft met de concretisering van het omzetbegrip voor hun onderneming.

7 Allereerst hebben wij descriptieve statistiek (gemiddelde en standaarddeviatie) verzameld voor de respondenten die tot de financiële instellingen behoren (verzekeringsmaatschappijen, banken en beleggingsinstellingen). Zie Langendijk, 1994, pag. 325-326 voor een overzicht van deze descriptieve statistiek. De uitkomsten geven geen aanleiding tot nadere analyse. Op dezelfde wijze als bij de populatie Handel, industrie en overige dienstverlening hebben wij de restanten getoetst op de assumpties van normale verdeling en constante

variantie. Uit de histogrammen en de grafieken van de normale verdeling van de restanten blijkt dat de verdeling van de restanten nagenoeg normaal verdeeld is.

De assumptie van constante variantie is getoetst door middel van een scattergrafiek van de student-restanten ten opzichte van de verwachte waarden van de hoogte van de accountantsrekening. De scattergrafiek geeft een vrijwel gelijkmatige spreiding aan van de restanten. Voorts hebben wij met behulp van SPSS een correlatiematrix vervaardigd waaruit geen grote mate van correlatie is gebleken tussen de gehanteerde variabelen.

8 LNREK-model: t-waarden van respectievelijk Log Balanstotaal 5,00a (6,2a), Wortel dochtermaatschappijen 1,72b (1,5b), Wortel buitenlandse dochtermaatschappijen 1,73b (1,6b), Gebroken boekjaar - 1,84b (-1,8b); F-test 9,92 (15,18), Significantie F-test 0,0000 (0,0000), R^2 0,668 (0,755), Aangepaste R^2 0,601 (0,705), standaardfout 0,848 (0,915). Tussen haakjes staan de waarden vermeld voor het LNTO-TACKO-model.

NB: a = significantie $\alpha = 0,5$; b = significantie $\alpha = 0,10$.